

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

ГРАМЧУК Анастасія Володимирівна

УДК 363.001.1+477

**ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

23.00.02 - політичні інститути та процеси

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Одеса - 2001

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Одеському державному морському університеті Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник : доктор філософських наук, професор,
Черниш Олексій Михайлович,
Одеський державний морський університет,
завідувач кафедри філософії.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, доцент
Гансова Емма Августівна,
Українська Академія державного управління
при Президентові України (Одеська філія),
професор кафедри соціально-політичних наук.

кандидат політичних наук
Кудінова Неля В'ячеславівна,
Одеський державний політехнічний університет,
доцент кафедри політології.

Провідна установа : Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка, кафедра політології. Міністерство освіти і науки України, м. Київ.

Захист відбудеться "31 " жовтня 2001 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 41.086.02 Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, ауд. 312.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної юридичної академії: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий "29" вересня 2001 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

Дудченко В.В.

Загальна характеристика роботи

XX століття позначене новим підходом щодо взаємовідносин держави та громадянського суспільства, який ґрунтувався раніше на антагонізмі та боротьбі, а зараз – на співробітництві та політичному верховенстві останнього, що ознаменоване новою популярністю громадянського суспільства завдяки його соціальній та політичній ефективності в Європі, а також у зв'язку з необхідністю побудови в колишніх республіках СРСР.

Лише громадянське суспільство як ініціатива “знизу”, діяльна активність громадян, які усвідомили необхідність самоорганізації, утворення самодіяльних структур, що перебувають поза системою державної влади і служать захисту та задоволенню їх власних інтересів, – здатне виконувати дані функції: оновити суспільство, стабілізувати його розвиток, протистояти мафії та руйнівним процесам, консолідувати суспільство й державу, поставивши останню під повний громадський контроль, забезпечити свободу і творчість людини, всіх осередків суспільства, в тому числі найбільш первинних, аж до регіональних та всеукраїнських. Лише громадянське суспільство у всьому різноманітті його проявів здатне забезпечити баланс всіх політичних сил, поєднання свободи і системоохоронних тенденцій, інтеграції до європейського, світового простору і національної безпеки, протидії державі та співробітництва з нею.

Усе це спонукає вчених різних галузей науки, в тому числі і насамперед політологів, до дослідження феномену “громадянське суспільство” та розробки науково обґрунтованої теорії його побудови в Україні. Саме цим і обумовлена **актуальність дослідження**.

Перші роки української незалежності відзначені незначною увагою вчених до даної проблеми. Деяке піднесення намітилося лише з середини 90-х років. По міру того, як країна позбавлялася невизначеності свого політичного статусу, а західний вектор у зовнішній політиці керівництва України ставав більш чітким, зростав і науковий інтерес до стану громадянського суспільства на Заході як першооснови всього життєвого успіху західноєвропейських націй.

Громадянське суспільство розглядається в різних аспектах: концептуально – у колективних монографіях “Громадянське суспільство в Україні: соціальні тенденції та чинники становлення” та “Громадянське суспільство: ідеологія і реальність”, в роботах В.Шинкарука, М.Мокляка, В.Баркова, Ю.Корнилова, О.Лазоренка, Ю.Теплицького, В.Трипольського, а також у перекладених українською мовою роботах зарубіжних авторів – Джеффри С.Александера, Семюеля П.Хантінгтона та ін.; як механізм розвитку демократії – у дослідженнях В.Степаненка, О.Мурашина, А.Серанта, Ю.Привалова та Ю.Сапелкіна, В.Кременя і В.Ткаченка, Ф.Конака; як спосіб розширення прав та свобод людини і їх гарантованості – у публікаціях В.Горбатенко; як гарантія розв’язання національних проблем та спосіб міжнаціональної й соціальної злагоди – в роботах І.Попеску, Ю.Іщенка, М.Ходаківського, М.Новинської; як партійна система суспільства –

в працях А.Білоуса, Ш.Авінері; в плані розвитку місцевого самоврядування – в дослідженнях В.Чорного, В.Кампо, А.Рибакова, А.Беляєва; як система громадських організацій, релігії й церкви, соціогуманітарні проблеми, пов'язані з менталітетом, освітою, культурою, громадською думкою, – в публікаціях М.Іщенка, М.Ходаківського, В.Полохало, Є.Андроса та інших.

Проблема, за дослідження якої взявся дисертант, не зустрічається в прямій постановці у вітчизняній науковій літературі. Разом з тим аналіз коренів національного громадянського суспільства – починаючи з Київської Русі, розуміння проблеми українськими публіцистами, історичними діячами та вченими з метою співставлення певного національного образу досліджуваного феномену з теорією й практикою тієї західноєвропейської цивілізації, на яку ми сьогодні свідомо рівняємося, – є методологічно єдино правильним для визначення стратегії й тактики сучасного національного руху.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації є частиною колективного дослідження кафедри філософії Одеського державного морського університету “Політичний розвиток і модернізація України в річці сучасних цивілізаційних процесів” (реєстраційний № 0101U0005755), визначеної відповідно до концептуального документа “Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 роки”,

Мета роботи полягає у пошуку найбільш адекватної моделі громадянського суспільства, що оптимально поєднує в собі вітчизняні історичні традиції, сучасні теорію й практику з передовими моделями західноєвропейського типу.

Реалізація поставленої мети обумовлює необхідність постановки й вирішення таких дослідницьких **завдань**:

- дослідити коріння громадянського суспільства в Київській Русі та визначити ступінь відповідності їх західноєвропейському типу цивілізації;
- проаналізувати історично перші теорії громадянського суспільства у політичній думці Західної Європи та Росії й виділити ті фрагменти, що склали ідейну основу для розвитку української теорії;
- розкрити зміст новітніх концепцій громадянського суспільства західноєвропейського типу, його реальні форми та рівень розвитку;
- з'ясувати, наскільки співпадають чи розходяться зарубіжні й вітчизняні теоретичні моделі, що саме прийнятне для сучасного етапу розвитку громадянського суспільства в Україні та на перспективу;
- визначити сприятливі та несприятливі об'єктивні умови для розвитку сучасного українського громадянського суспільства;

– встановити ті суб'єкти історичного процесу, на які об'єктивно покладається тягар соціального прогресу, в тому числі по формуванню громадянського суспільства в його конструктивних проявах, а також оцінити роль даних суб'єктів у громадянському будівництві, їх внесок у загальну справу та ступінь відповідності історичним завданням;

– зробити теоретичні висновки, екстраполювати їх на суспільну практику в Україні, визначити відповідність даної суспільної практики прогресивним західноєвропейським моделям, сформулювати цілі української держави та самодіяльності населення в цілому.

Об'єкт дослідження – громадянське суспільство європейського типу в теоретичному й практичному аспектах, західному та східноєвропейському проявах.

Предмет дослідження – теорія й практика становлення громадянського суспільства в Україні, що розглядається в історично-політичному ракурсі: від Київської Русі й зародження козацтва, стану у складі Російської імперії та Радянському Союзу до наших днів.

У дослідженні значну роль відведено методам системного, логічного, конкретно-історичного, конгруентного та порівняльного аналізу. Вони забезпечили, з одного боку, цілісне сприйняття об'єкта дослідження в усій системі його зв'язків і взаємозалежностей з іншими елементами політичного життя, а з іншого – розгляд складних й непередбачених утворень як результату взаємодії держави та громадянського суспільства.

Так, наприклад, логічний та конкретно-історичний методи використовувались насамперед під час аналізу історично перших теорій про громадянське суспільство в європейській та вітчизняній політичній думці; конгруентності та порівняння – під час виявлення загального та особливого в новітніх західноєвропейській та вітчизняній моделях громадянського суспільства; структурно-функціональний, який дозволив розглянути всебічно суб'єктивні фактори формування українського громадянського суспільства. Крім того, були використані загально-гносеологічні методи пізнання – індукції, дедукції, версифікації, аналізу та синтезу, які дозволили вирішити задачу дослідження теоретичної та логічної сутності феномену громадянського суспільства.

Емпіричну та теоретико-методологічну базу дослідження становлять ті офіційні документи, які визначають основні напрямки розвитку українського суспільства та української науки. Це – Указ Президента України “Про затвердження стратегії інтеграції України до Європейського Союзу” (1998), Послання Президента до Верховної Ради України 2000 р. “Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічного та соціального розвитку України на 2000-2004 роки”, Програма “Україна 2010” (1999) та інші роботи вітчизняних та зарубіжних істориків, філософів, політологів, вчених інших галузей наукового знання, в яких громадянське суспільство аналізується в прямій постановці або у зв'язку з розглядом споріднених явищ та теоретичних проблем, що з них випливають.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у висуванні нових наукових положень, вирішенні актуальних проблем, що не отримали достатньої розробки в науковій літературі, а саме: співставленні історично перші теорії громадянського суспільства в Західній Європі та Росії з вітчизняними науковими дослідженнями та визначені генетичні ідейно-теоретичні витoki сучасного громадянського суспільства західноєвропейського типу. Здійснено синтетичний аналіз вітчизняної теорії та вітчизняної практики громадянського суспільства в Київській Русі й показано, що соціокультурне середовище стародавньої української держави не містить в собі ознак, що суперечать утворенню автономних від держави горизонтальних структур. Вперше виділено загальне й особливе у новітніх західноєвропейській та вітчизняній парадигмах громадянського суспільства і також встановлено їх принципову відповідність. Обґрунтована новітня концепція громадянського суспільства західноєвропейського типу, яка отримала свій подальший розвиток у дисертації, а також показано його сучасний стан та соціальні функції при всьому різноманітті функцій. Вдосконалена теоретична структура громадянського суспільства – його рівні, форми і напрямки. Показано теоретичні основи громадянського суспільства в сучасній Україні: політико-правові – правова держава та відповідні їй духу закони, ідеологічні – різноманіття ідеологій та плюралістична суспільна свідомість, соціальні – забезпечені права й свободи громадян, територіальні – самоврядування міст, економічні – різноманіття форм власності та їх рівність перед законом, культурологічні – національний менталітет.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що обґрунтовані в дисертації ідеї та положення розширюють обсяг вітчизняних наукових знань про одне з найважливіших для демократії й соціального прогресу суспільних явищ. Вони можуть бути використані для подальших наукових досліджень і, головне, – для правильного визначення політиками та посадовими працівниками державного апарату, лідерами політичних партій та громадських організацій, представниками громадськості цілеспрямованих національних планів, державних програм розвитку українського громадянського суспільства. Окремі розділи можна застосувати для навчальних програм вищої школи, особливо з таких навчальних дисциплін як українознавство, історія філософської та політичної думки в Україні, політологія.

Апробація результатів дослідження відбувалася в процесі обговорення, виступів на наукових семінарах кафедри філософії, щорічних науково-теоретичних конференціях викладачів та студентів Одеського державного морського університету в 1998, 1999, 2000 рр.; конференції “Проблеми вдосконалення викладання гуманітарних дисциплін у вищому технічному навчальному закладі” у жовтні 1998 р. в м. Херсоні; науково-практичній конференції “Філософські, культурологічні, релігіознавчі аспекти осмислення сучасного світу та їх науково-методичне значення” у вересні 2000 р. в м. Запоріжжі; Міжнародному семінарі “Динамізм соціальних

процесів у пострадянському суспільстві” в жовтні 2000 р. в м. Луганську; Міжнародному конгресі “Наука та освіта на порозі III тисячоліття” у жовтні 2000 р. в м. Мінську, “Молодь та суспільство: шляхи вирішення проблем (до 10-ї річниці незалежності України) у 2001 р. в м. Одесі, “ООН, громадянське суспільство та приватний сектор у глобальній інтеграції” у липні 2001 р. у Центральному Європейському Університеті, м. Будапешт, Угорщина (“The United Nations, Civil Society, and the Private Sector in Global Governance”, July 9 – August 3, 2001, CEU Summer University, Budapest, Hungary).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження знайшли відображення у 7 публікаціях, 3 з яких визнані ВАКом фаховими з політології, ще 4 роботи – в інших наукових виданнях.

Структура дисертації складається з вступу, трьох розділів і семи підрозділів, списку використаних літературних джерел з 294 найменувань, розміщених на 16 стор. Повний обсяг дисертації становить 183 стор.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

Вступ розкриває сутність і стан наукової проблеми та її значення, підстави для розробки теми, обґрунтування необхідності проведення дослідження та дає загальну характеристику дисертації: визначає актуальність теми, зв'язок роботи з науковими програмами, мету і завдання дослідження, об'єкт, предмет і методи дослідження, обґрунтовує наукову новизну одержаних результатів та їх практичне значення, показує апробацію результатів роботи, а також містить кількісну характеристику публікацій дисертанта.

Перший розділ “Практичні й теоретичні витоки українського громадянського суспільства” присвячено аналізу генези українського громадянського суспільства, вивченню його історичних коренів – вітчизняних і європейських, практичних і теоретичних.

У підрозділі 1.1. “Становлення громадянського суспільства в Київській Русі” робиться політико-правовий екскурс в історію нашої країни. Обґрунтовано, що структура громадянського суспільства Київської Русі була представлена цілою низкою інститутів: це сім'я, верв, вулиця, віче, ряд, церква. Показано, що на різних етапах розвитку Київської держави та суспільства виникали й інші громадянські утворення, що мали тимчасовий або менш значний за своєю соціально-політичною вагою характер. У дисертації розглянуті найбільш вагомні елементи, ті з них, відомості про які в історично-філософських та політико-правових джерелах дійшли до нашого часу. Всі вони грали настільки важливу роль в житті південно-східних слов'ян, що знайшли пряме чи

опосередковане відображення в політико-правових актах, пам'ятниках літератури, суспільній свідомості та літописних зведеннях.

Важливою специфічною особливістю громадських інститутів у Київській Русі була екстремальність. Оскільки екстремальні ситуації виникають не за задумом, раптово, то й діяльність інститутів, що розглядаються, мала незапланований, спорадичний характер. Дана імпульсивність самопрояву громадянського суспільства, очевидно, є національною рисою південно-східних слов'ян і має досить стійку традицію і в історії козацтва, і на сучасному етапі в Україні. До “постійних” інститутів громадянського суспільства відносились ряд і церква. Договір городян з князем міг виконуватися, а у відсутність віча або якоїсь іншої форми прямого контролю громадян – не виконуватися, оскільки князь був “завжди”. А церква, монополізувавши право впливу на духовне й таємне в людині, закріпила за собою ту галузь суспільних відносин, до якої держава або ледь дотягувалася, або зовсім не доходила. Тому церква по праву поступово ставала найбільш постійним інститутом громадянського суспільства.

Основними формами взаємовідносин громадянського суспільства й держави в Київській Русі були протистояння, співробітництво, спільна боротьба з політичними противниками, спільне здійснення влади, а рисами – верховенство громадянського суспільства над державою та стримування, а також руйнування державою громадянського суспільства. Крім останніх актів, всі вони об'єктивно працювали на демократію, сприяли зміцненню інститутів громадянського суспільства і в цілому становленню громадянського суспільства й держави, перерваному розпадом Київської Русі.

У підрозділі 1.2. “Історично перші теорії громадянського суспільства в європейській політичній думці” в хронологічному порядку розглядаються політичні й філософські вчення, ідеї та теорії найбільш видатних мислителів – від Стародавньої Греції та Стародавнього Риму до Нового часу в західноєвропейських країнах та Росії. Показано, що ідея громадянського суспільства народилася в історії філософської й політичної думки не одразу. Їй передувало розуміння того, що людське суспільство розвивається природно-історичним шляхом, влада йде не від Бога, а має “людський” характер, оскільки є результатом їх власного громадського договору. Значить, будівельниками власного життя у всіх його проявах – приватному й громадському, політичному й неpolітичному – виступають самі люди. Тому людина, як творець власного буття повинна бути, по-перше, активною і, по-друге, відносно автономною щодо держави. Її внутрішній світ має перебувати за межами державного впливу й залишатися непідвладним державі. Людина ця вільна, наділена від природи і від свого громадського договору про утворення держави певними правами, що мають бути гарантованими цією державою.

Однак, мислителі всіх часів і народів стурбовані всевладністю й зловживанням державних чиновників та тиранів. У зв'язку з цим вони приходять до розуміння необхідності встановлення протидії державі. Дану роль можуть виконувати ради при государях, представництво народу в органах державної влади. Попередження всіх бід політологи бачили у широкій соціальній базі держави, соціально-класовому компромісі, злагоді, стані, народних і таких, що не відмінялися ніким, народних зборах.

Постійна апеляція до народу як первинної політичної сили й гаранта справедливості, а також розвиток та ускладнення політичного і всього громадського життя нашою вчених на думку про існування певної першооснови, духу народу, що впливає на весь політичний розклад, структуру й характер влади. При більш ретельній увазі та аналізі з'ясувалося, що ці явища – “початок”, “дух”, “громадська злагода” – наповнені конкретним змістом і мають певну структуру. Це – община, сім'я, соціальний стан з певними соціальними функціями, політичні партії та рухи. Це артіль та органи самоврядування зі місцем проживання. Церква, що слідує за мораллю. На відміну від вузькополітичної держави, ці неполітичні системи мають характер соціальних утворень, охоплюють всі сфери приватного й суспільного життя громадян. Тому бажано, щоб цих громадських організацій було якомога більше і їх інтереси та прагнення урівноважували одне одного. Держави ж повинні бути мінімум, рівно стільки, скільки треба для створення та підтримки оптимальних умов, побудованих на балансі приватних та громадських інтересів, а також гарантіях свободи, забезпечення прав та обов'язків громадян. Мало того, якщо громадянське суспільство отримує в майбутньому максимальний простір у своєму розвитку, то держава відмирає у зв'язку з відмиранням причин, що породили її, і замінюється ще більш доцільними установами.

Нарешті, головне, що впливало з відкриття громадянського суспільства – це усвідомлення його первинності відносно держави, що виростає з громадського договору, і пріоритету громадянського суспільства над державою. Держава виникає з громадянського суспільства, використовує його як свій соціальний фундамент. Тому лише воно на правах прабатька здатне стримувати свавілля та зловживання влади.

У підрозділі 1.3. “Розвиток теорії громадянського суспільства в історії вітчизняного суспільствознавства” показано, що кожен з етапів розвитку наукових знань про суспільство зробив свій внесок в теорію розвитку громадянського суспільства. Ідеї свободи та справедливості, незалежності й демократії нашою вчених та громадсько-політичних діячів на думку про історичну невідворотність звільнення від іноземної залежності українського народу слідом за грецьким, сербським, болгарським, норвезьким та іншими народами. Ідеї народовладдя призвели до обґрунтування відповідальності державних чиновників перед народом, вирішальної ролі громади при прийнятті важливих рішень, самоврядуванні територій.

Особливо багатим для вітчизняної теорії про громадянське суспільство виявився етап розвитку українського суспільствознавства в царській Росії. Якщо консервативне крило українського суспільствознавства орієнтувалося переважно на державні інститути та феодалізм в рамках Російської імперії, то радикальні націоналісти були більш рішучими й працювали на перспективу. Вони заперечували імперії як такі, державний примус, були послідовними прихильниками незалежності української держави. Революційні демократи також робили ставку на суверенітет народу, ініціативу мас, але в особі найбідніших верств пролетаріату й селянства, відстоювали суспільну власність та разом з націоналістами боролися за широкі демократичні права громадян, особливо рівність прав, за самоврядування міст. Ліберали розуміли необхідність поєднання державної влади та влади громадянського суспільства і його пріоритету над державою, мінімального втручання держави в суспільні справи – при тій умові, що громадяни самі виявляють достатню ініціативу та активність і не дають державним інститутам підвищуватися над собою: обирають, відкликають та змінюють чиновників і депутатів в суворо визначені законом терміни. Поряд із загальним поняттям громадянського суспільства, ліберали ввели до наукового вжитку й інші терміни: політичні партії, громадські організації, товариства. Достоїнством їх концепції був політичний плюралізм, згідно з яким суспільство виступало як спілка громад та товариств найрізноманітніших призначень.

У другому розділі **“Новітня концепція громадянського суспільства західноєвропейського типу”** обґрунтовується вся сукупність ідей західних та вітчизняних вчених, що складає сучасну концепцію громадянського суспільства в європейській цивілізації, здійснено порівняння цих ідей і на його базі виділено спільне й особливе у вітчизняній та західноєвропейській парадигмах громадянського суспільства. Паралельно схематично розглянуто значення громадянського суспільства в країнах Західної Європи, громадсько-політичні та соціально-економічні функції, що реально ним виконуються.

Підрозділ II.1. “Сучасні трактування громадянського суспільства в українській політичній науці” присвячено докладному аналізу ступеню розробленості аналізованої в дисертації проблеми у працях українських вчених за останнє десятиріччя. Розглянуті ті ідеї, що складають конструктивну частину української науки про громадянське суспільство. Вона базується як на історичних вітчизняних ідеях, так і на сучасній західноєвропейській концепції громадянського суспільства, і принципових розбіжностей з нею не має. Разом з тим розглядаються суперечні ідеї, які ще вимагають свого доказу чи заперечення, а також, на думку дисертанта, помилкові. Дисертант дає власне тлумачення даних положень, висуває та аргументовано викладає нові.

Підрозділ II.2. “Спільне та особливе у західноєвропейській та вітчизняній парадигмах громадянського суспільства” присвячено тим базовим ідеям, на яких будується сучасне громадянське суспільство західноєвропейського типу і показані деякі розбіжності, що впливають, як уявляється дисертанту, з українського менталітету, а також рівня розвитку вітчизняної науки та особливостей нашого сприйняття нового для сучасного покоління людей соціального явища.

Зокрема, показано, що громадянське суспільство історично первинне відносно держави, пріоритетне щодо неї в процесі взаємодії, охоплює всі сфери суспільного життя та з допомогою власних об’єднань, що вільно створюються громадянами, захищає їх безпосередні – спільні й приватні – інтереси. Це суспільство ґрунтується на ініціативі самих громадян та їх особистої, несанкціонованої, добровільної діяльності, будується знизу – вгору, має власні інститути, безпосередньо підзвітні громадянам, які їх створили, не володіє репресивним апаратом та впливає на державу і все суспільство ненасильницькими – політичними й ідеологічними – засобами.

Разом з тим дисертант висуває та обґрунтовує нові ідеї.

У дисертації відрізняються розвинуте і нерозвинуте громадянське суспільство. Вищим критерієм його розвиненості є участь у політичному житті. Обов’язковими самовиявленнями розвинутого громадянського суспільства є активна діяльність, відповідальність за стан справ у державному апараті, відсутність зловживань з боку посадових осіб, розвиток економіки, соціальної сфери і духовного життя суспільства. Нерозвинуте громадянське суспільство не здатне підвестись до загальних інтересів громадян, живе їх побутовими проблемами, що пов’язані з фізичним захистом і фізіологічним забезпеченням, обмежуючись каральною функцією відносно рядових злочинців і організації взаємодопомоги громадян.

У розвинутому громадянському суспільстві розрізняють три основні системи відносин: 1) масові безпосередні акції громадян переважно політичного характеру; 2) організовані інститути громадянського суспільства; 3) міжособистісні стосунки громадян переважно морально-психологічного характеру. При цьому до змісту громадянського суспільства відносяться як самовиявлення суспільного призначення, спрямовані на благо більшості людей, які захищають людину праці, так і антисуспільні форми самоорганізації громадян, що переслідують мету насильницького відторгнення не належної їм частини національного продукту. Сюди ж відносяться і масові акції, спрямовані на зміну принципів розподілу чи зміну існуючого ладу насильницьким шляхом, а також аномальні форми гедонізму.

Зрілим можна вважати не лише те громадянське суспільство, яке підноситься до участі в політиці, але головним чином те, що розповсюджує свою життєдіяльність на всі сфери життя суспільства і посідає у відносинах з державою командні висоти. Участь у політиці виступає в

цьому випадку прямим і значним показником його розвиненості. Як правило, у сучасному житті громадянське суспільство, що піднеслось до політики, є розвиненим й у всіх інших сферах.

У третьому розділі **“Сучасні основи розвитку громадянського суспільства в Україні”** проаналізовані політико-правові, соціально-економічні і духовно-психологічні основи, з яких виростає сучасне громадянське суспільство і які закладають фундамент українського громадянського суспільства XXI століття.

У підрозділі **III.1. “Об’єктивні умови становлення громадянського суспільства”** досліджено вплив на українське суспільство макрофакторів, які пов’язані з законами глобалізації, і вплив на нас внутрішніх детермінант, які ми зобов’язані сприймати як умови, незалежні від волі та свідомості всіх діючих в даний момент історичних суб’єктів. Ні ті, ні інші не можуть бути оцінені однозначно, як позитивні чи безумовно негативні. Мова може йти лише про превалюючі тенденції.

Світові тенденції демократизації та гуманізації суспільних відносин, підтримувані світовим співтовариством з допомогою спеціальних програм, політико-правових актів та політичних інститутів, сприяють формуванню в Україні горизонтальних громадянських структур, відносно незалежних від держави. Однак їх позитивний вплив розрахований на тривалий період і цілком може бути дезавуйований внутрішніми умовами країни.

Внутрішні фактори – такі, як історична спадщина, особливості національного менталітету, стан виробництва та рівень продуктивності суспільної праці, благоустрій народу й соціальна структура суспільства, – містять в собі значною мірою негативний вплив на суспільство, заважають становленню самостійних об’єднань громадян. Вони виявляються безпосередньо й реально, в кожен момент часу, тому їх вплив має визначальний (негативний) характер.

У підрозділі **III.2. “Суб’єктивні фактори формування українського громадянського суспільства”** показана роль двох головних суб’єктів досліджуваного в дисертації процесу: держави і народу.

Українська держава в цілому створила сприятливе для громадянського суспільства політико-правове поле у всіх основних сферах суспільного й приватного життя громадян – економіці, політиці, громадському та побутовому житті.

Завдяки роздержавленню власності, відмові від централізованого управління економікою і застосуванню початкових методів ведення ринкового господарства, вільним виборам, а також наданню відносної самостійності регіонам – громадянське суспільство виділилося з етатизованого суспільства.

Маси слабо скористалися наданими їм широкими правами на самоорганізацію свого життя та захист своїх інтересів шляхом власних же об’єднань. За минулий період незалежного

розвитку України в їх суспільній свідомості відбулися деякі прогресивні зміни, пов'язані із введенням в Україні ринкових та демократичних засад. Разом з тим, тенденції, що намітилися, нестійкі і мають несистемний характер. Вони недостатні, щоб перемогти панівний у суспільстві консерватизм, байдужість, страх перед стихійними небезпеками і цілеспрямованими діями кіл, що експлуатують суспільство. Політичні еліти, олігархія та бюрократія в українському суспільстві поки що не усвідомили своїх громадських інтересів, залежність власного добробуту від життєвого рівня мас. Це негативно позначається на виділенні горизонтальних структур суспільства, виникненні раціональної системи взаємовідносин інститутів громадянського суспільства по досягненню соціального компромісу та збалансуванню інтересів різних суспільних груп.

В Україні почався процес формування нових самодіяльних об'єднань громадян на всіх основних рівнях: вищому – в системі інститутів влади, в тому числі в органах взаємодії з державним апаратом; на рівні здійснення всіх наданих Конституцією прав і свобод громадян як індивідуумів; в системі місцевого самоврядування. Виникають перші прояви опозиційності громадянського суспільства державі, і спільними зусиллями утворюються початкові механізми співробітництва.

Громадянське суспільство робить перші кроки у політичній сфері, тому пріоритет держави над громадянським суспільством в Україні зберігається – і в цьому виявляється одна з найсуттєвіших відмінностей національної моделі громадянського суспільства від західноєвропейської. В структурі українського громадянського суспільства згідно із західноєвропейським зразком можна виділити всі елементи: масові акції позитивного й негативного характеру, самодіяльні інститути, об'єднання у сфері міжособистісних відносин.

Щодо відносин офіційної та неофіційної частин громадянського суспільства, то суспільна практика й проведений аналіз дають підставу зробити такі висновки. Розвинутим виступає друга, антисуспільна частина громадянського суспільства, що домінує над першою і над всією державою. Головне питання, отже, зводиться не до того, чи є громадянське суспільство у нас чи немає, а який статус офіційного громадянського суспільства – рівень його розвитку, авторитет та вплив. Чи виходить воно у своїх вищих самовиявленнях на рівень політичних відносин, там, де вже активно діють держава і мафія? Чи здатне дане суспільство встановити в політиці свої закони, вигідні більшості населення, нав'язати свої правила гри та примусити всіх грати за ними. І якщо на сучасному, перехідному для України, етапі над державою панує неофіційне громадянське суспільство, то відлагоджена західноєвропейська модель передбачає активне втручання в їх зв'язки офіційного громадянського суспільства, партнерські відносини саме з ним і врешті-решт диктат офіційного громадянського суспільства над усіма. Лише таке співвідношення сил дозволяє забезпечувати справжню демократію, реальний ринок, добробут

основної маси населення, що консолідується у середній клас, а також справедливість та гарантію громадянських прав і свобод.

У **висновках** підбито підсумки, сформульовано теоретичні положення, практичні рекомендації, визначено підходи.

Дослідження дозволяє зробити такі висновки:

- громадянське суспільство в Київській Русі мало суспільний характер, охоплювало всі сфери суспільного й приватного життя різних груп населення, було відносно розвинутим та принципово відповідало європейським формам. Соціальне середовище стародавньої української держави не містило в собі ознак, що суперечать утворенню автономних від держави горизонтальних структур: в історії розвитку України зустрічається багато різноманітних самодіяльних утворень, що свідчать про принципову здатність населення до самоорганізації. Ці форми значною мірою мали спорадичний характер;

- розвиваючись під впливом філософських та політичних ідей Західної Європи, вітчизняна політологічна думка в значному обсязі оригінальна, саме вона заклала ідейно-теоретичний фундамент в сучасні основи громадянського суспільства в Україні;

- при всьому різноманітті функцій, що їх виконує громадянське суспільство, головне його призначення полягає у захисті безпосередніх інтересів громадян, а також контролі над державою, попередженні узурпації влади, стримуванні чиновників від зловживань;

- горизонтальні зв'язки, утворення та інститути існують в будь-якому суспільстві. Їх нижчий рівень полягає в самоорганізації та самообслуговуванні населенням переважно проблем побуту та духовного життя, а вищий – у здатності піднятися до рівня рівноправного державі партнера у політичному житті, протидіяти її антинаціональним проявам і активно співпрацювати з нею;

- формами самопрояву громадянського суспільства можуть бути як інститути, так і безпосередні акти самодіяльного населення, що з'являються у побутовому та громадському житті, в економічній, соціальній, духовній та політичній сферах, а також у суспільних (конструктивних) та антисуспільних (корпоративних, етнічних, територіальних та ін.) утвореннях;

- з двох головних соціальних суб'єктів – держави та самодіяльного населення – головну роль у формуванні громадянського суспільства нового, західноєвропейського типу на сучасному етапі відіграє держава, що провела необхідну початкову роботу у вигляді створення сприятливих для вдосконалення громадянського суспільства політико-правових умов;

- рудиментарні залишки царизму-більшовизму, а також власні національні авторитарні тенденції, відсутність традицій толерантності та вміння йти на компроміс, сильні радикально-екстремістські настрої, переважання емоційно-психологічних образів над

раціональними, а також подвійні моральні стандарти і неодмінне спрощення філософських, економічних та політичних ідей на рівні масової свідомості, – є досить сильними причинами, що утримують український народ у стадії соціальної апатії, утриманства й безвідповідальності, а значить, ускладнюють інтенсивне становлення конструктивного громадянського суспільства глобального рівня.

Список опублікованих автором праць за темою дисертації

1. *Грамчук А.В.* Об'єктивні умови формування громадянського суспільства в сучасній Україні // Актуальні проблеми політики: Зб. наукових праць Одеської національної юридичної академії. – Одеса: Юридична література. – 2000. – Вип. 9. – С. 136 – 141.
2. *Грамчук А.В.* Ідея та практика громадянського суспільства в Київській Русі та в Українським Козацтві // Актуальні проблеми політики: Зб. наукових праць Одеської національної юридичної академії. – Одеса: Астропринт. – 2000. – Вип. 6–7. – С. 286 – 288.
3. *Грамчук А.В.* Сучасні трактування громадянського суспільства в українській політичній науці // Актуальні проблеми політики: Зб. наукових праць Одеської національної юридичної академії. – Одеса: Юридична література. – 2001. – Вип. 10–11. – С. 626–630.
4. *Грамчук А.В.* Розвиток ідеї українського громадянського суспільства за часів російської імперії // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наукових праць Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – Київ: Український Центр духовної культури. – 2000. – Вип. 10. – С. 162 – 174.
5. *Грамчук А.В.* Генеза українського громадянського суспільства // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наукових праць Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – Київ: Український Центр духовної культури. – 2000. – Вип. 11. – С. 224 – 228.
6. *Грамчук А.В.* Вплив світових тенденцій на становлення громадянського суспільства в Україні // Політологічний вісник: Зб. наукових праць Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка. – Київ. – 2000. – С.29 – 34.
7. *Грамчук А.В.* Основные мировые тенденции и их влияние на становление гражданского общества в Украине в постсоветский период // Динамизм социальных процессов в постсоветском обществе: Материалы международного семинара Луганского государственного педагогического Университета им. Т.Г. Шевченко совместно с Женевским международным центром исследования социальных и политических проблем. – Луганск – Женева. – 2000. – Вип. 1. – С. 268 – 274.

Анотація

Грамчук А. В. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні: теорія і практика. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02. – політичні інститути й процеси. – Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2001.

Захищається рукопис дисертації, яка містить політологічне дослідження громадянського суспільства західноєвропейського типу стосовно України – як процес накопичення теоретичних знань і визрівання науково обгрунтованої концепції, як стихійне розгортання громадської практики – в Київській Русі та її князівствах і цілеспрямований рух на сучасному етапі. Сутність громадянського суспільства розуміється дисертантом як сукупність безпосередніх відносин громадян та їх об'єднань, створених поза системою державної влади з метою захисту їх індивідуальних та загальних (приватних і суспільних) інтересів.

У дисертації обгрунтовано, що громадянське суспільство в Київській Русі мало суспільний характер, тобто охоплювало всі сфери суспільного й приватного життя різних груп населення, було відносно розвиненим і принципово відповідало європейським формам.

Доведено, що, розвиваючись під впливом філософських та політичних ідей Західної Європи й Росії, вітчизняна політологічна думка тим не менше в значному обсязі оригінальна, саме вона заклала ідейно-теоретичний фундамент в сучасні засади громадянського суспільства в Україні.

З метою повного розкриття теми автор розглядає історично перші теорії громадянського суспільства у філософській та політичній думці Західної Європи й Росії, громадянське суспільство в, вітчизняній науці, а також новітню концепцію громадянського суспільства західноєвропейського типу та його сучасний стан.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, демократія, правова культура, політичний інститут, правова держава, західноєвропейська парадигма громадянського суспільства.

Аннотация

Грамчук А. В. Особенности становления гражданского общества в Украине: теория и практика. - Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата политических наук по специальности 23.00.02. – политические институты и процессы. – Одесская национальная юридическая академия. – Одесса, 2001.

Защищается рукопись диссертации, которая содержит политологическое исследование

гражданского общества западноевропейского типа применительно к Украине – как процесс накопления теоретических знаний и вызревания научно обоснованной концепции, как развертывание общественной практики – стихийно развивавшейся в Киевской Руси, ее княжествах и приобретающей целенаправленное движение, а также приближающееся к западноевропейским формам на современном этапе. Сущность гражданского общества понимается диссертантом как совокупность непосредственных отношений граждан и их объединений, созданных вне системы государственной власти с целью защиты их индивидуальных и общих (частных и общественных) интересов.

С целью полного раскрытия темы автор рассматривает исторически первые теории гражданского общества в философской и политической мысли Западной Европы и России, практику, теорию, а также новейшую концепцию гражданского общества западноевропейского типа и его современное состояние. Специальные подразделы диссертации посвящены анализу объективных предпосылок формирования гражданского общества в независимой Украине, тех субъектов, от которых в наибольшей степени зависит его формирование, а также показано практическое состояние исследуемого явления.

В диссертации обосновано, что гражданское общество в Киевской Руси носило общественный характер, т.е. охватывало все сферы общественной и частной жизни разных групп населения, было относительно развитым и принципиально соответствовало европейским формам. Социокультурная среда древнего украинского государства не содержит в себе признаков, противоречащих образованию автономных от государства горизонтальных структур: в истории развития Украины встречается множество разнообразных самостоятельных структур, свидетельствующих о принципиальной способности населения к самоорганизации.

Доказано, что, развиваясь под влиянием философских и политических идей Западной Европы, отечественная политологическая мысль, тем не менее, в значительном объеме оригинальна, именно она закладывает идейно-теоретический фундамент в современные основы гражданского общества в Украине.

Сделан вывод о том, что в целом имеются достаточные основания утверждать о существовании в Украине гражданского общества на современном этапе. Оно охватывает все сферы жизнедеятельности людей – экономическую, в том числе производственную, политическую, общественную, духовную, социально-бытовую и способствует защите и реализации их общих и частных интересов. В целом оно легитимно, ибо действует в политико-правовом поле, определенном государством, и не имеет военизированных формирований, однако содержит в себе доминирующий в обществе антиобщественный сектор. Оно находится, скорее, на начальном этапе своего формирования, только входит в политическую

сферу, имеет незначительные проявления оппозиционности по отношению к государству и еще менее заметные формы сотрудничества. Современное официальное гражданское общество в Украине выражается преимущественно в экономической сфере и значительно слабее в социальной, духовной и бытовой сферах.

Ключевые слова: гражданское общество, государство, демократия, правовая культура, политический институт, правовое государство, западноевропейская парадигма гражданского общества.

Summary

Gramchuk A.V. Features of the Establishment of Civil Society in Ukraine: Theory and Practice. – Manuscript.

The Thesis for the degree of Candidate in Political Science on Speciality 23.00.02. – Political institutes and Processes. Odesa National Law Academy. – Odessa, 2001.

The investigation has been dedicated to the researches of Civil Society of West-European type in application to Ukraine – as an accumulation of theoretical knowledge and gradual growing of scientifically grounded concept, as spontaneous development of social practice in Kiev Russia and its principalities and its persistent development at the contemporary stage.

The essence of the civil society is being understood as the totality of direct relationships of citizens and their unities, created outside the system of state power with the purpose of defending their individual and common (private and social) interests.

The research proves that civil society of Kiev Russia was of a Social character, i.e. embraced all spheres of social and private life of various groups of population, it was sufficiently developed and in principle it corresponded to European forms. Socio-cultural environment of Ancient Ukrainian state did not contain any features that went contrary to the formation of autonomous from the state horizontal structures: in the history of development of Ukraine there may be found a number of manifold independent structures indicating an ability of the population to self-organization.

It has also become evident that while developing under the influence of philosophic and political ideas of Western Europe, the national political thought still remains to a certain extent original and it was that concept that laid the foundation of modern cornerstones of civil society in Ukraine.

Civil society exists in any society and the problem of it is to extend its development and functions.

It embraces all spheres of people's life activity – economic (including production), political, social, spiritual. It works for the defense and implementation of common and individual interests.

Key Words: Civil Society, State, Democracy, Legal Culture, Political Institute, Lawful State, West-European Paradigm of Civil Society.